मुल्याधिष्ठित भारतीय लोकशाही व तिच्यासमोरील आव्हाने

डॉ. अंबादास ओंकार बाकरे, सहाय्यक प्राध्यापक (इतिहास),न मा द महाविद्यालय गोंदिया,
Email id - ambadas_bakre@rediffmail.com

प्रस्तावना

एक सक्षम आणि स्वाभिमानी देश म्हणून आपले स्थान निर्माण केले आहे. सर्व समस्या असूनही, आपल्या लोकशाहीमुळे ते तिसऱ्या जगातील इतर देशांसाठी एक उदाहरण बनत आहेत. तिची आर्थिक प्रगती आणि वाढीचा दर इतर विकसनशील देशांसाठी देखील प्रेरक शक्ती आहे. आपण जगातील एकमेव राष्ट्र आहोत ज्याने प्रत्येक प्रौढ नागरिकाला स्वातंत्र्याच्या पहिल्या दिवसापासून मतदानाचा अधिकार दिला आहे. भारतात कोणत्याही एका देशात सर्वाधिक भाषा बोलल्या जातात. भारतभर सुमारे २९ भाषा बोलल्या जातात. भारतातील लोक सुमारे १,६५० बोलीभाषा बोलतात.

भारतीय संविधानातील मूल्यांची चौकट स्पष्ट करणारे प्रमुख चार प्रवाह आहेत. पहिला प्रवाह संविधानाची उद्देशपत्रिका अथवा सरनामा हा आहे. त्यानुसार भारतीय जनतेला स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय या मूल्यावर आधारित समाज निर्माण करण्याची हमी दिलेली आहे. त्यात स्वातंत्र्य (विचार, अभिव्यक्ती आणि धर्म स्वातंत्र्य), समान संधीची उपलब्धता, दर्जाची समानता आणि सर्वांना सामाजिक आर्थिक न्यायाची उपलब्धता यांची परिपूर्तता संविधानकर्त्यांनी राज्यकर्त्यावर टाकलेली आहे.

दुसरा विचारप्रवाह नागरिकांना बहाल करण्यात आलेल्या मौलिक अधिकाराशी संबंधित आहे. यात सर्व प्रकारचे स्वातंत्र्य, दर्जा व संधी बाबतची समानता, दाद मागण्याचा अधिकार इत्यादि तरतुदी करून मानवाची प्रतिष्ठा व मानवी स्वातंत्र्य या मूल्यांचा स्वीकार केला आहे.

तिसरा विचारप्रवाह, समाजवादी-समाजरचना, लोकशाहीला अभिप्रेत असलेल्या सामाजिक-आर्थिक परिवर्तनवादी मूल्यांचा आग्रह धरणारा आहे. यात प्रामुख्याने समान नागरी कायदा, सामाजिक व आर्थिक लोकशाहीची प्रतिष्ठापना, राज्यकर्त्या वर्गाची नैतिक जबाबदारी इत्यादी तत्वांचा समावेश होतो.

चौथा प्रवाह, संवैधानिक नीतीमत्तेचा आहे. पर्यायाने राज्यकर्त्या वर्गांनी संविधानातील तरतुदींची प्रामाणिकपणे अंमलबजावणी करावी अशी अपेक्षा बाळगतांनाच संविधानातील आचारसंहिता जोपासावी, अशी सार्थ अपेक्षा व्यक्त केली आहे. थोडक्यात लोकशाही, धर्मनिरपेक्षता आणि उदारमतवाद या तत्वज्ञानावर आधारित राजकीय मूल्यांची बैठक निश्चितपणेच आपल्या राज्यघटनेला आहे, हे अगदी निर्विवादपणे मान्य करावे लागते.

भारतीय संसदीय लोकशाही मूलतः उदारमतवादी विचारसरणीवर अधिष्ठित आहे. सामाजिक न्यायावर आधारित समाजवादी-समाजरचना प्रस्थापित करणे, हे उद्देशपत्रिकेतील एक मूल्य आपल्या राजकीय व्यवस्थेने स्वीकारले होते. शिवाय संवैधानिक नीतीमत्ता ही आपल्या संविधानकर्त्यांनी आखून दिलेली आचारसंहिता होती. ज्याला एका अर्थाने संवैधानिक मूल्यव्यवस्था असे म्हटले जाते. डॉ. आंबेडकरांनी म्हटल्याप्रमाणे संविधानाचा व भावी राजकीय व्यवस्थेचा डोलारा यावर उभा होता. संविधानानुसार आस्तित्वात आलेल्या लोकशाही यंत्रणेला जो एक प्राण लागतो, तो अशा नैतिक मूल्यांच्या अधिष्ठानातून मिळत असतो. डॉ.

आंबेडकरांनी राज्यघटना समितीत समारोपाचे भाषण करताना या मूल्यावर फार भर दिला होता. व त्यास अनुसरून संविधानसभेत पुढीलप्रमाणे वक्तव्य केले होते – 'संविधान कितीही चांगले असो, ते राबवण्याची जबाबदारी ज्यांच्यावर आहे ते जर अप्रामाणिक असतील तर ते वाईट ठरल्याशिवाय राहणार नाही. तसेच संविधान कितीही वाईट असो, ते राबविण्याची जबाबदारी ज्यांच्यावर आहे, ते प्रामाणिक असतील तर ते चांगले ठरल्याशिवाय राहणार नाही.'

भारतीय लोकशाहीची मूलभूत वैशिष्ट्ये आणि उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे -

(१) लोकांचा संपूर्ण आणि सर्वोच्च सहभाग, (२) जबाबदार सरकार, (३) लोकांच्या हक्कांचे आणि स्वातंत्र्याचे रक्षण, (४) मर्यादित आणि घटनात्मक सरकार, (५) नागरिकांना समानता, स्वातंत्र्य आणि न्यायाची सर्व वचने, (6) निष्पक्ष निवडणुका, (7) प्रौढ मताधिकार, (8) जनमताद्वारे सरकारी निर्णयांमध्ये लोकसहभाग, (9) लोकांनी निवडून दिलेले प्रतिनिधी सरकार, (10) कायद्याचे राज्य, (12) विविध राजकीय पक्ष आणि गटांची उपस्थिती,

लोकशाहीची उद्दिष्टे

i. राज्याच्या संस्था आणि संरचना, राजकीय स्पर्धेला प्रोत्साहन, राजकीय शक्तीचा आधार म्हणून खुली स्पर्धा, व्यक्तींच्या राजकीय अधिकारांचे संरक्षण.

ii. व्यक्ती आणि विविध गटांच्या संघटनेत अर्थपूर्ण सहभाग.

iii. राजकीय व्यवस्थेत कायद्याचे राज्य, नागरी स्वातंत्र्य, नागरी हक्क इत्यादींची हमी दिली पाहिजे.

iv. धोरण तयार करणाऱ्या संस्थांमध्ये खुल्या भरती प्रक्रियेचा अवलंब.

v. राजकीय सत्तेसाठी स्पर्धेला प्रोत्साहन दिले पाहिजे.

डॉ. आंबेडकरांनी लोकशाहीच्या भविष्याविषयी वेळोवेळी काळजी व्यक्त केली. ते म्हणतात, 'भारतात, संसदीय लोकशाही विफल झाली तर बेबंदशाही आणि बंडखोरी देशात उद्‌भवेल. सध्या काही जण 'हिंदू राज' किंवा हिंदुराष्ट्राची भाषा करतात. त्याबाबत बाबासाहेबांचे विचार परखड आहेत. अशा प्रकारचे राज्य निर्माण करणे म्हणजे लोकशाहीवरच घाला घालण्यासारखे आहे. 'हिंदू राज' ही बाब देशासाठी विनाशकारक ठरेल, असा स्पष्ट इशारा त्यांनी दिला होता. डॉ. आंबेडकरांनी घटनेच्या अनुषंगाने व्यक्त केलेले विचार आणि घटनेच्या रूपाने त्यांनी देशाला दिलेली तत्त्वे हा देशाचा एक अमूल्य ठेवा आहे. तो योग्य रीतीने जपला पाहिजे.

सामाजिक लोकशाहीशिवाय राजकीय लोकशाहीला काहीच किंमत राहणार नाही. सामाजिक लोकशाही म्हणजे अशी जीवनप्रणाली जेथे स्वातंत्र्य समता व बंधुत्वाला जीवनाची तत्वे मानली जातात. मागासवर्गाला प्रत्यक्ष कृतीद्वारे समान संधी मिळत नसेल, तर मग कलम 14 ते 16 आणि 46 व 335 ही कलमे म्हणजे अवास्तव वचनांची चेष्टा करणारी उदाहरणे ठरतील. मागासवर्गीयांवर यापुढे जातीय अन्याय होऊ नये म्हणून संविधानात कलम 16 (4) प्रमाणे त्यांची वेगळी वर्गवारी करण्यात आली. कलम 335प्रमाणे ते संवैधानिकदृष्ट्या बंधनकारक मानण्यात आले. भारतात बंधुभाव व समता नांदावी म्हणून बाबासाहेबांनी कलम ३४०, ४१,४२ नुसार अनुसूचित जाती-जमातीतील मागासवर्गीयांबरोबरच अल्पसंख्याकांना संरक्षण दिले. 'तुम्ही कोणत्याही दिशेला वळा हा जातीचा दैत्य तुमचा रस्ता अडवतो. जोपर्यंत तुम्ही या जातीच्या दैत्याला ठार करणार नाही, तोपर्यंत आर्थिक सुधारणा आणूच शकत नाही',असे ते

म्हणत. बाबासाहेब धर्मनिरेपक्षतेला अधिक महत्त्व देतात. सरकारने कोणत्याही धर्माला प्राधान्य देणे अपेक्षित नाही असेही त्यानी स्पष्ट केले होते.

लोकशाहीचे रूप सतत बदलत असते. तिची वाढ आपोआप होत नसते. लोकशाहीची वाढ योग्य दिशेने व योग्य पद्धतीने होण्यासाठी तिची मशागत करावी लागते. लोकशाही यशस्वी होणे आवश्यक असेल तर तिचा पाया चांगल्या सामाजिक संबंधावर अधारलेला पाहिजे. दारिद्र्य, निरक्षरता व जातिभेद लोकशाहीला धोकदायक असल्याचे आंबेडकरांनी सांगितले आहे. मानवी हक्क वापराबाबत समाजात भेदभाव असता कामा नये. तसे असल्यास सामाजिक व राजकीय लोकशाही नाकारल्यासारखे होईल. सामाजिक पाया मजबूत न करता राजकीय लोकशाही बळकट करण्याचा प्रयत्न करण्यात राजकरणी लोकांना अपयश आले, हे आंबेडकरांनी दाखवून दिले आहे. समाजात खास अधिकार असलेल्या व खास अधिकार नसलेल्या लोकांतील फरक हा लोकशाहीशी विसंगत असतो, किंबहुना तो लोकशाहीस हानीकारक असतो. उच्च राजकीय उद्दिष्टे सामाजिक ध्येयाशी सुसंवादी असावीत, असा बाबासाहेबांचा कटाक्ष होता. सामाजिक ध्येय आणि राजकीय पद्धती यांच्या समन्वयाने तयार होणारी लोकशाही त्यांना अभिप्रेत होती.

भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हाने

संविधानाने भारतात संसदीय रचनेची लोकशाही प्रस्थापित केली आहे आणि खरी लोकशाही ही संसदीय लोकशाहीच असू शकते ज्यात हिंसक क्रांतीशिवाय सरकार बदलले जाऊ शकते, परंतु गेल्या काही वर्षापासून देशातील लोकशाहीची मुळे डळमळीत होताना दिसत आहेत. अनेक ठिकाणी कायदा व सुव्यवस्था अनियंत्रित झाली असून हिंसाचार, दंगली, लूटमार असे प्रकार सर्रास झाले आहेत. नक्षलवाद आणि दहशतवाद पसरू लागला आहे. देशातील सर्वसामान्य माणूस गरिबी, बेरोजगारी आणि महागाईने त्रस्त आहे. महागाईच्या वेगाने आपली आर्थिक स्थिती बिघडत गेली आणि स्फोटक टप्प्यात पोहोचली आणि सत्तेच्या खादाडपणाच्या वाढत्या प्रवृत्तीमुळे राष्ट्रीय जीवन भ्रष्ट आणि अनुशासनहीन झाले. आज भारतीय लोकशाहीत सत्ताधारी लोक संकुचित राजकीय स्वार्थासाठी श्रेष्ठ मूल्यांच्या आदर्शांकडे दुर्लक्ष करत आहेत. आज ज्या प्रकारे भारतीय मूल्यांचा ऱ्हास होत आहे आणि पाश्चात्य संस्कृतीचा पुरस्कार केला जात आहे, त्यामुळे लोकशाहीसमोर संघर्षाची परिस्थिती निर्माण होत आहे. जनतेच्या जीवनातील अनुभवांशी पूर्णपणे एकरूप न झाल्यामुळे सध्याची लोकशाही म्हणजे केवळ सत्ताप्राप्ती असे समीकरण बनले आहे.

संविधानात आपण स्वीकारलेली धर्मनिरपेक्षता, मानवतावाद, स्वातंत्र्य, समता व बंधुता यांची अंमलबजावणी करण्यात राज्यकर्ते कितपत यशस्वी झाले? त्याचबरोबर लोकशाही मूल्यांशी भारतीय जनता किती प्रामाणिक राहिली? प्रामुख्याने संवैधानिक नीतीमत्तेच्या बाबतीत राज्यकर्ते गाफील व बेफिकीर राहिले. लोकशाही म्हणजे केवळ निवडणूक जिंकून जगणे एवढाच मर्यादित अर्थ त्यांनी घेतल्यामुळे राजकारण आणि नीतीमत्ता यांची सांगड इथे कधीच घातली गेली नाही. त्याचा दृश परिणाम असा झाला की, राजकारण हे एक नैतिक कार्यक्षेत्र आहे, हे कधीच मान्य झाले नाही. निवडणूक राजकारणात नीतीमत्तेला काही स्थान नाही, अशी मानसिकता झालेल्या पर्यावरणात वावरणाऱ्या संसदीय लोकशाहीचा बोजवारा उडाला. दुसऱ्या

बाजूने देशातील धर्मांध शक्तींनी धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व हे संवैधानिक मूल्ये नाकारले. तर भांडवलशाही व्यवस्थेने समाजवादी समाजरचनेची समाप्ती घडवून आणली. पर्यायाने समतेचे मूल्ये नाकारण्यात आले. व एका विषम समाजरचनेचा आकृतीबंध या देशात तयार झाला. त्यामुळे संविधानातील सामाजिक न्याय मूल्यांची पिछेहाट झाली.

भारतीय समाजात एक सामान्य सांस्कृतिक ऱ्हास झाला आहे, त्याचा परिणाम आपल्या राजकीय संस्कृतीवरही दिसून येतो. यामुळे भारतीय लोकशाहीतील अध्यात्मिक आणि नैतिक मूल्यांचा ऱ्हास झाला आहे, परिणामी विवेक, स्वार्थ, भ्रष्टाचार, गुन्हेगारीकरण आणि माफियाकरण या प्रवृत्ती राजकारणात तीव्र झाल्या आहेत. आता धर्म आणि जातीच्या नावावर सरकारे बनवली जात आहेत. देशातील बेरोजगारी, गरिबी, प्रदूषण, सामाजिक विषमता, हुंडा प्रथा, चांगले आरोग्य, बालविवाह, बालमजुरी, निरक्षरता निर्मूलन, खेळाचा घसरलेला स्तर, दहशतवाद इत्यादी महत्त्वाच्या मुद्द्यांना भारतीय राजकीय कार्यपद्धतीत महत्त्वाचे स्थान नाही. पक्ष भारतीय लोकशाहीत सामान्य माणसाची भागीदारी ठप्प होत आहे कारण तो भयमुक्त नाही.

समारोप

स्वातंत्र्योत्तर भारताची विकासशील वाटचाल भारतीय संविधानाने घालून दिलेल्या नैतिक व सामाजिक मूल्यांच्या आधारावर झाली मागील ७० वर्षांत भारतीय संविधान व शासन व्यवस्था यांनी लोकशाही मूल्यांची जोपासना करीत या देशातील सर्व सामाजिक व धार्मिक घटकांना न्याय देण्याचा पुर्ण प्रयत्न केला. ज्यामुळे सामाजिक धार्मिक, वर्गीय भिन्नता असूनही भारत एकसंध केवळ बांधला गेला नाहीतर तो टिकूनही राहिला. मागील काही वर्षात भारतीय संविधानाच्या मूलभूत तत्वांना तिलांजली देण्याचा प्रयत्न राजकीय पक्षांबरोबर सामाजिक व धार्मिक घटकांकडून होत असल्याने भारतीय संविधानाची मूलभूत चौकट मोडकळीस येण्याची अधिक भीती जाणवत आहे सामाजिक व धार्मिक क्षेत्रात वाढत चाललेल्या द्वेषिक दंभाने येथील राजकीय सामाजिक व धार्मिक वातावरण बिघडत असल्याची चाहूल लागत आहे. भारतीय लोकशाहीच्या भवितव्याच्या दृष्टीने आज नवयुवकांना भारतीय लोकशाही व संविधान यांची पुनः जाणीव करून देणे क्रमप्राप्त ठरते

संदर्भ सूची

1. Khanna D. D., Mehrotra L.L. & Kueck G. W. (Edi.) Democracy, Diversity & Stability, Macmillan India Limited, Delhi, 1998
2. Schuster Sir George, Wint G. India and Democracy, Ritwik Publications, Gaziyabad, 2007
3. कश्यप शिवम , भारत लोकतंत्र और विकास, डिस्कवरी पब्लिशिंग हाऊस, प्रा. लि., नई दिल्ली, १०१९
4. फडिया बी. एल., भारत में लोकतंत्र, कैलाश पुस्तक सदन, भोपाळ, २०१७
5. आचार्य भालचंद्र गोस्वामी 'प्रखर', संसदिय लोकतंत्र सफल या असफल, राज पब्लिशिंग हाऊस, जयपूर, २००७
6. पुनीत कुमार, मानव अधिकार एवं भारतीय लोकतंत्र, कैलाश पुस्तक सदन, भोपाळ, २००८

Website links -

- https://www.esakal.com/sampadakiya/editorial-article-dr-bhau-lokhande-280387
- https://www.aksharnama.com/client/article_detail/4718
- https://maharashtratimes.com/editorial/ravivar-mata/democracy-dr-ambedkar/articleshow /50057910.cms